

Медвідь Федір

**“ІДЕАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСТІЙНОСТІ” ІВАНА ФРАНКА
В КОНТЕКСТІ УНІВЕРСАЛУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ**

27 серпня 2006 року минуло 150 років з дня народження видатного українського мислителя, письменника і поета, драматурга і перекладача, вченого-енциклопедиста, якому і дотепер за масштабністю таланту й інтелекту, за здобутками в духовній і науковій сферах немає рівних не тільки в Європі, громадсько-політичного діяча Івана Франка. З метою створення умов для більш глибокого вивчення та дальшої популяризації літературної, публіцистичної, наукової спадщини мислителя, зважаючи на його визначний внесок у становлення української нації, вийшов Указ Президента України “Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини Івана Франка”¹.

Творчий спадок мислителя і митця світового рівня, який вільно писав українською, польською, німецькою, французькою й перекладав із 14 мов, вільно володів всіма слов'янськими мовами, налічує близько п'яти тисяч літературних творів та наукових праць, що складе в перспективі 100-томне академічне видання, однак у 80-х роках ХХ століття видане лише 50-томне видання його творів, що охоплює тільки дві третини Франкової спадщини і лишається малодоступним через обмежені накладі².

Відомий історик української культури, великий учень І.Франка Євген Маланок зазначав, що “на питання, до якої категорії митців треба віднести... Франка-поета, відповідь майже не вимагає застановлення... При всім незаперечнім темпераменті Франка, при всім глибоко, щоправда, захованім жарі його серця почуття Франка в його поетичній творчості завжди проходять крізь суворий фільтр інтелекту... І це не випадок, що від молодих

літ Франко-поет неустанно оспівує саме “розум владний”... І, здається, трудно знайти в світовій поезії такого натхненного, такого аж “одержимого” співця саме розуму-інтелекту, розуму-ratio, либонь, в чисто декартівськiм сенсі цього поняття”³.

І.Франко пройшов у своєму ідейному розвитку в середині 1890-х років два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій – від послідовника М.Драгоманова, соціаліста “ліберального і персоналістичного складу”, до націонал-демократа і речника “реального націоналізму”⁴.

Політико-правова доктрина молодого Франка, радикал-соціаліста, активного і провідного учасника радикальних політичних рухів зазнала певної еволюції, на думку В.Мазепи, у “зрілого” Франка, що перейшов на позиції ліберально-демократичної соціальної доктрини та світоглядного культуроцентризму у філософії⁵.

Утвердившись на засадах “повної самостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова”⁶, світогляд І.Франка зазнав істотної трансформації, що було пов’язано також з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва⁷.

У програмовій статті “З кінцем року” (1896) Іван Франко критикує українських “культурників” за їхнє замилювання теоретичними абстрактними побудовами і закликає подолати властиву інтелігенції відчуженість від життя народу. “Тільки... інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані підкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всього сего, але треба *всього*, на всі боки, щоб ми справді росли органічно!..”

Літературна і наукова спадщина І.Франка величезна і різноманітна, однак ми торкнемося його суспільно-політичних поглядів, що стосуються ідеалу національної самостійності, національного поступу української спільноти⁸.

Суспільно-політичні погляди вченого, зокрема ідею суспільного прогресу у його творчості, осмислювало в різні часи і з різних методологічних засад ряд вчених-суспільствознавців, серед них В.Антоненко, М.Брик, В.Горський, О.Гринів, Я.Грицак, Н.Горбач, Т. Гундорова, О.Забужко, М.Кашуба, О.Копиленко, В.Мазепа, А.Пашук, О.Пахльовська, В.Пшеничний, Л.Сеник, О.Скакун, М.Скринник та ін. Разом з тим сучасне прочитання і осмислення “Франка незнаного” з відповідних методологічних засад у контексті незалежницького поступу української спільноти є важливим, як в плані теоретичному і пізнавальному, так і в плані державотворчому в контексті консолідації сучасного українського суспільства та зростання політичної суб’єктності сучасної української нації⁹.

Категорія “контекст” передбачає у найширшому значенні розгляд явища як сукупності деяких обставин, від яких залежить значення або сенс будь-якого знака, вислову, тексту, дії. Сьогодні стало загальноприйнятим контекстуальне визначення терміна (на відміну від класичних способів визначення), що впроваджене почасти завдяки операціоналізму. Операціональне визначення термінів, що намагається звести зміст понять до сукупності операцій, є предметом вивчення логіки та методології науки з точки зору встановлення умов приписування властивостей предмета, емпіричної інтерпретації термінів і понять мови та ін. “Контекстуалізм” як особливий напрям, що з’явився у філософії ХХ ст., визнає вирішальну роль лінгвістичного, суспільно-історичного та культурного контексту у розумінні явищ, текстів, понять, ідей, цінностей¹⁰.

У популярній статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” (1878) І.Франко говорить про простолінійний прогрес суспільства, оскільки “людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя”, постільки “людство від самого початку свого розвитку ...постійно і невинно прямує до тієї мети”¹¹.

У праці “Що таке поступ?” (1903) вчений підходить до проблеми суспільного прогресу значно ґрунтовніше: “Одно те, що все на світі змінюється і ніщо не стоїть на місці, а друге –

друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше?”¹².

Однозначної відповіді, як бачимо, вчений не дає, а наводить в наступному положенні підтвердження поступального розвитку суспільства з істотними застереженнями: “Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що втрачають майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ”¹³. Далі вчений деталізує це положення: “З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятимити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якомось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір’я, потім хвиля знов підіймається, знов по якімось часі спадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад”¹⁴.

Поділ праці, який є головною рушійною силою поступу, вкупі з властивою людям неоднаковістю сил, вдачі і здібностей породжує і загострює нерівність між людьми, поділяючи людство на протилежні один одному табори невеликої жменьки багатіїв та мільйонів експлуатованих бідняків. Тим-то критерієм дійсного поступу має бути не зростання багатства, прогрес науки, мистецтва самих по собі, а “емансипація людської одиниці”.

Саме з цього погляду І.Франко обстоює розуміння суспільного прогресу як процесу зростання вільної людської діяльності, спрямованої на розширення меж можливого з огляду реалізації індивідом власного погляду на щастя. “Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, – наголошує мислитель, – се не що інакше, як поступенне, систематичне і ненасатанне відсування, віддалювання границь неможливого”. Однак шляху до повного щастя, “емансипацію людської одиниці” не можливо здійснити наодинці. “Наскільки чоловік може бути

щасливим у житті, він може се тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації”¹⁵.

Визнаючи спільності, через які людина здатна реалізувати своє прагнення до щастя, вчений на перше місце ставить родину¹⁶, потім громаду і завершує нацією, бо саме нація, на думку І.Франка, становить невід’ємну “органічну”, натуральну складову частину історичного процесу¹⁷.

Вільний розвиток індивіда без усвідомлення нації як органічного фактора історичного поступу неможливий без залучення до неї як обов’язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності. “Все, що йде поза рами нації. – підкреслює вчений, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити *своє духовне відчуження від рідної нації*”¹⁸.

У працях “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881–1882), “Леся Українка” (1898), “Із секретів поетичної творчості” (1898–1899), “Похорон” (1899), “На склоні віку” (1900), “Поза межами можливого” (1900), “Принципи і безпринципність” (1903), “Що таке поступ?” (1903), “Ukraina irredenta” (1895), “Мойсей” (1905), “Одвертий лист до галицької української молодезі” (1905), “Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова” (1906) І.Франко дійшов висновку, що лише “політична самостійність всякого народу” є запорукою вирішення всіх інших його проблем. “А що значить політична несамостійність якоїсь нації, – писав вчений, – як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить, [...] національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку”¹⁹.

Ідеал, в сучасному розумінні, є своєрідним “стопленням” знання про світ з переживанням цього світу, знання про суше з баченням перспектив його розвитку, переживанням світу як належного, тобто своєрідний світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини чи спільноти²⁰. “Усякий ідеал, – пише мислитель, – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого”²¹. Ідеал національний, за І.Франком, – це “ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою *нації*”²². Висунення на перше місце національного ідеалу вчений пояснював тим, що “ідеал національної самостійності”, який вмщує у собі не тільки “західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі”, лише “один тільки може дати їм поле для повного розвою”²³. Застерігаючи наступні покоління, І.Франко з болем у серці нагадував, що “не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію”²⁴. Отже, ідеал повинен не тільки усвідомлюватися, а й “почуватися серцем”, бути предметом і знання, і віри^{25, 26}.

Геніальне відтворення ідеалу національної самостійності знаходимо в пролозі до поеми “Мойсей”²⁷. Поет передає художніми засобами політичну історію свого народу, який “замучений, розбитий, Мов паралітик той на роздорожку, Людським презирством, ніби струпом, вкритий”, палко вірить:

“Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі”.

І.Франко, осмисливши і врахувавши історичний досвід, реально оцінив історичне значення феномена національної

свідомості для “національної самостійності” як єдиного гаран-та економічного, соціального і політичного розвою українсько-го народу, розвитку його матеріальної і духовної культури. Адже добре відомо, що національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі засадничої національної ідеї містить у собі усвідомлення: 1) етнічної спільності щодо інших етносів; 2) національних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; 3) соціально-державної спільності; 4) патріотизму; 5) спільності в національно-визвольній боротьбі. Даний підхід ґрунтується на найновіших дослідженнях (підсумки Ф.Гекманна) феномена етнічності, що містить п’ять компонентів: 1) соціокультурну єдність; 2) єдність історичного та сучасного досвіду; 3) уявлення про спільне походження; 4) колективну ідентичність (ґрунтується на самосвідомості та визначенні, хто “свій”, а хто “чужий”, унаслідок чого виникає уявлення про межі між власним і іншим етносами); 5) почуття солідарності²⁸.

Для І.Франка, як і для більшості тогочасних теоретиків національного поступу, було незаперечним, що у процесі становлення модерної нації вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в народ, який “мовчить, молиться і платить” (М. де Унамуно), національну ідеологію. Справжня інтелігенція, а точніше, національна еліта суспільства, – це очі національного духу, розум всенародного ества, творець, носій та провідник знання, національних та вселюдських ідеалів. Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які є інтелектуальною основою формування свідомості. Духовні цінності існують в матеріалі мови, в основі якої лежить слово. Специфіка полягає в тому, що інтелігенція володіє словом, мовою не просто в лінгвістичному значенні як засобом спілкування, комунікації, а головно в її інтелектуальному вимірі як акумулятором і транслятором знання, що має складну психологічну і гносеологічну природу, з якою органічно поєднується духовно-пізнавальна діяльність людини взагалі. Звідси випливає історична місія інтелігенції як володаря слова у формуванні

свідомості взагалі, національної зокрема; пізнання і осмислення джерела народних прагнень та усвідомлення їх суті як логічно сформованих ідей, концепцій, ученй, ідеалів, збагачення ними народного духовного єства, одухотворення свідомості народу до сприйняття національної ідеї, усвідомлення своєї національної ідентичності²⁹. “Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися”³⁰.

І.Франко дуже добре розумів, що на початку ХХ ст. для українського народу “ідеал національної самостійності в усякім погляді культурнім і політичним лежить для нас поки що, з теперішньої перспективи, поза межами можливого”. “Серце стискається з болю і досади, – пише мислитель. – Адже якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободололюбних думках, якими були пройняті, і якби повернули свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять в ряді наших найліпших борців і – справа вольної, автономної України стояла би нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жеде свого рішення, і може зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!”³¹.

Однак учений розумів і те, що без осягнення національного ідеалу як основоположної національної свідомості на тернистих дорогах національно-визвольної боротьби український народ чекає повна зневіра і остаточна поразка. Тому “ми мусимо, – писав І.Франко, – серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і

засобів, щоб наблизитись до нього...”³². Основне завдання і полягає в тому, щоб досягнути цей ідеал, тим паче, що “тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки”³³.

Напередодні п’ятнадцятої річниці незалежності України перед українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини, зазначено в Універсалі національної єдності, постала історична вимога і можливість об’єднати свої зусилля, досягти національної єдності. “І в діях, і у вчинках, *неухильно керуючись* національними інтересами України, проголошуємо спільну волю до об’єднання зусиль задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентноспроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси, та поважна у світі держава, погоджуємось на першочергове здійснення ПЛАНУ ДІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ...”³⁴.

З нагоди 15-ї річниці незалежності України Президент В.Ющенко наголосив: “Я підтверджую і гарантую незмінність та безумовність демократичного, ліберального і національного вибору країни. Цей курс гарантує Конституція України і зобов’язуюча воля усіх українських політичних лідерів, які підписали Універсал національної єдності”³⁵.

“Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – попереду усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри,

щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його”³⁶.

Ці слова з праці І.Франка “Одвертий лист до галицької української молодезі”, що написана під впливом революції 1905 року в Росії, досить актуальні і для сьогоденної України, особливо в контексті Універсалу національної єдності.

Виступаючи на IV Всесвітньому форумі українців Президент України Віктор Ющенко наголосив: “Я вважаю Універсал актом виняткової політичної ваги і непростого суспільного зобов’язання політичних сил, влади, до якого вдалися відповідальні інститути влади, політичні сили України, усвідомлюючи безперспективність політики протиборства...

- Я свідомо додержуюся лінії об’єднання України. Я гарантую дотримання демократії в Україні.

“Для такого великого діла, як відродження та консолідація ... нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності...”.

Ці слова написані Іваном Франком.

IV Форум Українців, 15-та річниця незалежності України проходять під знаком його 150-літнього ювілею. Я беру Франкові слова як своєрідний ідеологічний лейтмотив нашої зустрічі про згуртування українського народу...”³⁷.

Багата спадщина великого вченого-енциклопедиста, що “донині лежить”, як і в часи Є.Маланюка, ще далеко не повно видана і осмислена, і сьогодні закликає український народ до усвідомлення свого “ідеалу національної самостійності”, до пошуку тих стежок, що ведуть до національної єдності для успішного здійснення національного поступу.

---

¹ Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини Івана Франка: Указ Президента України від 27.08.06 №727/2006 // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 165. – 6 вересня.

² Вергеліс О. Код Франка // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19. – 20–26 травня.

³ Маланюк Є. Франко незнаний // Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. – К., 1997. – С. 190–191.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака). – К., Основи, 1994. – Т. 2. – С. 54–61.

⁵ Мазепа В.І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004. – С. 227.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Іван Франко в своїх німецьких писаннях // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака). – К., 1994. – Т. 1. – С. 405–411.

⁷ Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114–126.

⁸ Медвідь Ф. Іван Франко: “Ідеал національної самостійності” // Визвольний шлях. – Лондон–Київ, 1997. – Кн.7 (592). – С. 815–820.

⁹ Універсал національної єдності // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 145. – 5 серпня.

¹⁰ Лісовий В. Контекст // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 298.

¹¹ Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 33.

¹² Франко І. Що таке поступ? // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 304.

¹³ Там само. – С. 309.

¹⁴ Там само. – С. 345.

¹⁵ Там само. – С. 345.

¹⁶ Медвідь Ф. Виховання української еліти системою національної освіти в умовах консолідації сучасної української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Київ, 2006. – Т. 2. – С. 337–346.

¹⁷ Медвідь Ф. Національна ідея в системі соціокультурних вимірів української перспективи // Українська перспектива: свідомі сні та соціокультурні виміри. – Київ., 2005. – С. 280–288.

¹⁸ Франко І. Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 284.

¹⁹ Там само. – С. 280.

²⁰ Загороднюк В. Ідеал // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 231.

²¹ Франко І. Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 284.

²² Там само. – С. 284.

²³ Там само. – С. 283.

²⁴ Там само. – С. 283.

²⁵ *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К., Наукова думка, 1992. — С. 67.

²⁶ *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. — К., 1996. — С. 198.

²⁷ *Сеник Л.* Іван Франко і його поема “Мойсей” // Вісник НТШ. — 2006. — Число 35. — С. 11–14.

²⁸ *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали “круглого столу” істориків України (Львів: Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). — Львів, 1995. — С. 10.

²⁹ *Мазепа В.І.* Культуроцентризм світогляду Івана Франка. — К., — С. 105–126.

³⁰ *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодезі // Збір. твор. у 50 т. — Т. 45. — С. 404.

³¹ *Франко І.* З кінцем року // Житте і Слово. — Львів, 1896. — № 6.

³² *Франко І.* Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. — Т. 45. — С. 285.

³³ Там само. — 285.

³⁴ Універсал національної єдності // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 145. — 5 серпня.

³⁵ Україна йде дорогою важкою, але правильною. Промова Президента В.Ющенка з нагоди 15-ї річниці незалежності України // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 159. — 29 серпня.

³⁶ *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодезі. — С. 405.

³⁷ Україні найбільше потрібна політична стабільність. З промови Президента України Віктора Ющенка на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 року // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 156. — 22 серпня.